

Dekolonisatie met een zwart randje

*Een onderzoek naar de economische afhankelijkheid van de
olieraffinaderij op Curaçao*

Rianne Paap
3627357
Van Kolonie tot Staat
Remco Raben
08-07-2014

Inhoud

Inleiding	3
Probleemstelling	4
Opbouw en methode.....	4
Literatuur en verantwoording	6
1. Economisch perspectief: De raffinaderij op Curaçao	8
1.1 De komst van Koninklijke Shell en de raffinaderij.....	8
1.1.1 Welvaart en positieve economische veranderingen 1923-1953.....	10
1.1.2 Mono-industrie en negatieve economische veranderingen 1923-1953.....	12
1.2 Curaçao, een kleine eilandstaat en economische afhankelijkheid.....	13
1.3 Een stagnerend succesverhaal: 1953-2014 en het vertrek van Shell	16
1.4 Conclusie hoofdstuk 1	18
2. Politiek perspectief:De houding van Nederland	20
2.1 Toelichting bij Bronnenonderzoek	20
2.2 Nederland en de koloniën overzee 1840-1940.....	21
2.3 Nederland en Curaçao 1940-2014	23
2.4 De raffinaderij in de Tweede kamer	25
2.4.1 1986-1995: Nasleep Shell-besprekingen en groeiend milieubeleid.....	25
2.4.2 1996 - 2007: Minder aandacht raffinaderij, meer voor de samenwerking	27
2.4.3 2007 - 2014 Nadruk op milieuvervuiling en Curaçaose verantwoordelijkheid	29
2.5 Conclusie hoofdstuk 2	30
Conclusie	31
Literatuurlijst	33
Bronnen	34

Inleiding

Op 20 april 2010 ontplofte het boorplatform 'Deepwater Horizon' in de Golf van Mexico, waarbij elf mensen om het leven kwamen. Door de explosie ontstond er een lek in de onderzeese oliebron en naar schatting stroomde er 800 miljoen liter olie de zee in, met grote milieuschade als gevolg. Volgens de Amerikaanse president Barack Obama was het de grootste milieuramp in de geschiedenis van de Verenigde Staten.¹ Na 85 dagen wisten ingenieurs uiteindelijk het gat te dichten. Mede onder invloed van de belangstelling van de media bood ook Nederland direct hulp aan bij het opruimen van de olie in het vervuilde gebied. Rijkswaterstaat stuurde zes olieveegarmen naar het rampgebied waar de hulpmiddelen aan Amerikaanse schepen werden gemonteerd. Naast fysieke hulp in de vorm van olieveegarmen werd ook ter plekke in het rampgebied assistentie geboden in de vorm van uitleg en besturing van de olieveegarmen.²

Maar de tot de verbeelding sprekende betrokkenheid van Nederland bij deze milieuramp verbleekt echter als men zich realiseert dat dichter bij huis niet dezelfde doeltreffende maatregelen werden en worden genomen als het gaat om milieuschade door olie. Binnen het Koninkrijk der Nederlanden vindt op grote schaal en sinds lange tijd milieuschade plaats. Al in 1915 werd de bouw van de ISLA-raffinaderij op de voormalige kolonie Curaçao gestart. Curaçao is sinds 10 oktober 2010 een zelfstandig en autonoom land, maar vormt nog steeds een onderdeel van het Koninkrijk der Nederlanden. Sindsdien stoot de olieraffinaderij vervuilende oliedampen uit en produceert het ruwe oliematerialen die niet verder verwerkt kunnen worden en daarom gedumpt worden in het zogenaamde "Asfaltmeer". Dit heeft grote gevolgen voor het milieu en de volksgezondheid van het eiland.³

¹ NOS, 'Schikking BP over olieramp Golf' (versie 03-03-2012), <http://nos.nl/artikel/347451-schikking-bp-over-olieramp-golf.html> (24-06-2014)

² NOS, 'Nederlanders leren Amerikanen olie opruimen' (versie 12-06-2010) <http://nos.nl/audio/163886-nederlanders-leren-amerikanen-olie-opruimen.html> (24-06-2014)

³ De exacte milieuproblemen die de bewoners van Curaçao teisteren, zijn drieledig. De eerste vervuiling -die directe gevolgen heeft voor de bewoners rondom de raffinaderij- is de luchtvervuiling. De World Health Organization meldt op haar website dat de limiet voor zwaveldioxide gedurende tien minuten lang niet hoger mag zijn dan 500 µg/m³, omdat bij overschrijding de volksgezondheid in gevaar kan komen. Een bijkomend probleem, wat betreft de luchtvervuiling, is de aanwezigheid van fijnstof. De raffinaderij op Curaçao stoot alleen al 1,2 miljoen kilo per jaar uit. Ter vergelijking: de raffinaderijen in Nederland stoten gezamenlijk 1,7 miljoen kilo per jaar uit. Het tweede type vervuiling is de bodem- en oppervlaktewatervervuiling. Hiermee wordt met name het Asfaltmeer bedoeld. Ten tijde van de Tweede Wereldoorlog kreeg Shell toestemming om zware restproducten te dumpen in een aangelegde stortplek. Volgens voormalig hoofd van de milieudienst Edgar Leito is toentertijd twee miljoen ton van deze ruwe substantie in het meer geloosd. Het 'Asfaltmeer' dat hieruit ontstond, is nog steeds aanwezig en bestaat uit een 90 cm dikke, vloeibare laag asfalt en beslaat qua omvang 52 hectare. Dat het systematisch dumpen van ruwe olie gevaaren met zich meebrengt, werd duidelijk in augustus 2012. In een andere opslagplaats bij Bullenbaai was een fout opgetreden, waardoor olie in een beschermd natuurgebied lekte, waar beschermde vogelsoorten, zoals de flamingo hun habitat hebben. Het derde type vervuiling is de vervuiling van het grondwater en daardoor de waterkwaliteit van de baaien. Uit testen van de TNO uit 2007 op de oppervlaktewaters bij twaalf verschillende baaien blijkt dat in alle gevallen vormen van metaalbelasting zijn ontdekt die een serieus gevaar vormen voor het ecologisch evenwicht in de baaien. Daarnaast zijn rond de kust van het Schottegat en de St. Annabaai bij Willemstad minerale oliën gevonden die een serieuze bedreiging vormen voor schelpdieren en vissen die door mensen worden geconsumeerd. Dit heeft niet alleen directe gevolgen voor de inwoners voor Curaçao, maar ook voor de toeristenbranche waar Curaçao financieel op steunt.

Probleemstelling

Duidelijk is dat in de Nederlandse koloniale achtertuin een vervuilende fabriek staat die tot vandaag de dag milieubelastende en schadelijke gassen en stoffen uitstoot. Volgens artikel 43 uit het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden zal de Nederlandse overheid moeten ingrijpen indien Curaçao onvoldoende zorg draagt voor de verwezenlijking van de fundamentele menselijke rechten en vrijheden, de rechtszekerheid en de deugdelijkheid van het bestuur.⁴ Volgens het statuut zou de Nederlandse overheid daarom moeten ingrijpen, maar omdat de raffinaderij als kwestie van het eiland zelf wordt beschouwd, is Nederland juridisch gezien niet aansprakelijk voor deze milieuproblemen. Toch blijft het vreemd dat een land dat strenge normen voor zichzelf hanteert, de hoge zwaveluitstoten, die op Curaçao voorkomen, door de vingers ziet. Hoeveel waarde wordt er gehecht aan het Statuut uit 1954 die de ruggengraat van het Nederlandse koninkrijk vormt? Mag een mogendheid als Nederland zich op een dergelijke luchtige wijze onttrekken aan zijn verplichtingen in het Koninkrijk? Met dit essay wil ik de belangrijkste factoren in kaart brengen die verklaren dat een vrijwel permanente milieuramp als de Isla raffinaderij nog tot op de dag van vandaag in bedrijf is.

Opbouw en methode

In dit essay verklaar ik welke factoren en ontwikkelingen ertoe hebben bijgedragen dat zo een vervuilende raffinaderij als de Isla raffinaderij tot op de dag van vandaag operationeel kan zijn.

In het eerste hoofdstuk zal daarom het Curaçaose perspectief worden belicht en hoe de komst van de raffinaderij in economisch opzicht aanvankelijk voor positieve veranderingen zorgde. Economische voorspoed, werkgelegenheid en uiteindelijke emancipatie gingen hand in hand en werden snel zichtbaar sinds de komst van de raffinaderij. Het vasthouden aan deze positieve ontwikkelingen uit het verleden is doorslaggevend geweest in de houding van de Curaçaose regering jegens het open houden van de raffinaderij.

Een andere factor die bepalend is voor de economische situatie in Curaçao is aan de hand van de 'dependencia' theorie te verklaren. Deze theoretische stroming is onderdeel van de 'wereld-systeem theorie' die zich in de jaren '70 afzette tegen de eurocentrische en teleologische modernisatie theorie. Aanhangers van de 'dependencia' theorie stellen dat de periferie en kernlanden in dit wereld-systeem elkaar handhaven. De arbeidsverdeling tussen periferie en kernlanden is ongelijk verdeeld waardoor de periferie industriële, ruwe producten levert aan de kernlanden die deze

⁴ Overheid.nl, 'Statuut voor het Koninkrijk de Nederland' (versie 08-07-2014), http://wetten.overheid.nl/BWBR0002154/geldigheidsdatum_08-07-2014 (08-07-2014)

vervolgens verwerkt tot producten die kunnen worden doorverkocht. De komst van de raffinage kan in dit licht worden gezien als een introductie van industrie en kapitalisme in een “onderontwikkeld” gedeelte binnen het koninkrijk. Nederland vormt hierbij het kapitalistische centrum en Curaçao de koloniale, traditionele periferie. In het eerste hoofdstuk zal onder andere aan de hand van deze theorie de economische afhankelijkheid van Curaçao worden uiteengezet. Deze afhankelijkheid is doorslaggevend in het verklaren waarom de olieraffinaderij tot op heden operationeel is.

In het tweede hoofdstuk zal het Nederlands politieke perspectief en de relatie van Nederland met de raffinaderij en Curaçao worden belicht. Is Nederland inderdaad nog zo verbonden met haar kolonie in politiek en economisch opzicht?

De theorie die historici H.W. van den Doel en P.C. Emmer schetsen over de verbondenheid van Nederland met haar koloniën is in dit geval erg interessant. Van den Doel en Emmer stellen namelijk dat Nederland als koloniale mogendheid in het verleden moeilijk afstand kon nemen van de voormalige kolonie Nederlands-Indië.⁵ In het geval van Curaçao is volgens Van den Doel en Emmer sprake van een andere koloniale verhouding die gekenmerkt wordt door koloniale schuldgevoelens en de behoefte van de Nederlandse elite om haar overzeese macht te blijven uitoefenen.⁶ Dit zorgt ervoor dat Nederland moeite heeft met loslaten van deze “oude” kolonie.⁷ Met de kennis van nu zien we dat de theorie van Van den Doel en Emmer grotendeels niet meer klopt en wankelt. Sterker nog, in de huidige situatie probeert Nederland zich juist aan koloniale verantwoordelijkheid te onttrekken. De hoogst noodzakelijke financiële hulp wordt door Nederland geboden, maar in moreel, sociaal en milieutechnisch opzicht lijkt de Nederlandse overheid zich er gemakkelijk vanaf te maken. Dit laatste, een houding van verwijdering en terugtrekking uit het milieudebat omtrent de Isla raffinaderij zal in het tweede hoofdstuk van dit essay worden uiteengezet. Aan de hand van ingezonden vraagstukken, rijksbegrotingen en notulen van de Staten Generaal uit de Eerste en Tweede Kamer, die betrekking hebben op het Curaçaose milieuvraagstuk, zal de houding van de Nederlandse overheid jegens de olieraffinaderij sinds 1986 tot nu worden verklaard en toegelicht. De geanalyseerde notulen en ingezonden brieven worden door middel van secundaire literatuur in een historisch kader geplaatst zodat zij belangrijke, contextuele knooppunten vormen voor mijn betoog.

⁵ H.W. van der Doel en P.C. Emmer, ‘De dekolonisatie van Nederland’, *Internationale Spectator* 7 (2000) 339

⁶ Van den Doel en Emmer, ‘De dekolonisatie van Nederland’, 345

⁷ idem

Literatuur en verantwoording

In historische studies naar de politieke verhoudingen tussen Nederland en Curaçao, is de rol van de raffinaderij tot op heden onderbelicht gebleven. Dit is mijns inziens ten onrechte, want de geschiedenis van Curaçao is door de komst hiervan totaal veranderd en die doorwerking zien we tot op de dag van vandaag nog terug. In de driedelige studie ‘Knellende Koninkrijksbanden’ van Gert Oostindie en Inge Klinkers wordt de komst van de raffinaderij met de bijbehorende economische welvaart die zij in de jaren '50 veroorzaakte wel genoemd, evenals de arbeidersrevolte op 30 mei 1969, maar de raffinaderij vormt verder geen structurele factor in het door Oostindie en Klinkers uiteengezette dekolonisatiebeleid van Nederland. Andere studies die de dekolonisatie vanuit Curaçaos perspectief onderzoeken, besteden wel meer aandacht aan de rol van de raffinaderij en de invloed die zij uitoefent op de Antilliaanse economie en politiek. De veranderingen die de raffinaderij op Curaçao hadden veroorzaakt, worden in de studies van Jaap van Soest, Jeroen J.H. Dekker en Johan Hartog uitgebreid behandeld. Deze studies beslaan echter maar een kort tijdsvak. Het boek van milieusociologen Arthur Mol en Bas van Vliet biedt een aanvulling, maar is historisch gezien niet helemaal compleet. In dit essay zal enkel aan de hand van politiek-economische factoren worden verklaard waarom de raffinaderij open heeft kunnen blijven. Door de beperkte lengte van dit onderzoek heb ik andere belangrijke factoren, zoals cultuur, sociale mentaliteit en demografie, die ook bepalend zijn geweest voor het openblijven van de raffinaderij, niet kunnen toelichten. Dit onderzoek biedt dan ook meer een basis voor andere aansluitende studies waarbij politiek-economische factoren toe worden gelicht die ervoor hebben gezorgd dat de raffinaderij nog steeds open is.

Ik zal tenslotte afsluiten met mijn analyse waarom de Isla raffinaderij tot op de dag van vandaag open is ondanks de ernstige voortdurende milieuproblemen die het met zich meebrengt.

Afb. 1 De Joodse begraafplaats Beth Haim met op de achtergrond de Isla-raffinaderij op Curaçao

Hoofdstuk 1.

De raffinaderij op Curaçao

In dit eerste hoofdstuk zal uiteen worden gezet hoe het komt dat de Curaçaose regering zelf niet in staat is geweest om de milieuproblematiek omtrent de olieraffinaderij aan te pakken. Aan de hand van de *dependencia* theorie zal de afhankelijkheid van Curaçao aan de raffinaderij worden verklaard. Om deze theorie te kunnen toetsen zal eerst een historische schets worden gemaakt. In het eerste gedeelte van dit eerste hoofdstuk zal de komst van de olieraffinaderij worden uiteengezet en welke veranderingen zij bracht in de periode 1923-1953. Deze veranderingen waren zowel positief als negatief.

In het tweede gedeelte zal ik vervolgens de economische situatie die door de raffinaderij is veroorzaakt verklaren aan de hand van geologische factoren en de ‘dependencia theorie’.

In het derde en laatste gedeelte van hoofdstuk 1 wil ik de negatieve gevolgen voor de economie van de raffinaderij illustreren aan de hand van de historische ontwikkeling in de periode van 1953 tot nu. Uit deze historie kan worden geconcludeerd dat Curaçao te innig verstrengeld was en is met de raffinaderij in met name economisch opzicht. Met dit gegeven kan daarna in het volgende hoofdstuk verder worden ingezoomd op de politieke verantwoordelijkheid en politieke geschiedenis die de relatie tussen Nederland en Curaçao bepaalt. Is het de verantwoordelijkheid van Curaçao zelf dat zij zo leunt op deze vervuilende industrie? Of heeft Nederland indirect ook een “koloniale” steen bijgedragen aan deze afhankelijkheid?

1.1 De komst van Koninklijke Shell en de raffinaderij

In 1890 werd de ‘N.V. Koninklijke Nederlandse Petroleum Maatschappij tot Exploitatie van Petroleumbronnen in Nederlands-Indië’ opgericht. De samensmelting van de Nederlandse ‘Koninklijke’ en de Engelse ‘Shell Transport and Trading Company’ in 1907 was een strategische zet van Henri Deterding, de toenmalige eigenaar van de Koninklijke, in de concurrentiestrijd tegen de Amerikaanse ‘Standard Oil Company of New Jersey’.⁸ Al snel groeide de organisatie van de Koninklijke Shell uit tot een netwerk van tientallen maatschappijen in 1914.⁹ In samenwerking met de Amerikaanse ‘General Asphalt’ en dochterbedrijf ‘Caribbean Petroleum Company’ werden in 1914 de eerste boringen verricht in Venezuela bij het meer van Maracaibo. Nadat in april de tweede

⁸ Jaap van Soest, *Olie als water: de Curaçaose economie in de eerste helft van de twintigste eeuw* (Zutphen, 1977) 162

⁹ Soest, *Olie als water*, 163

put 5000 vaten olie per dag produceerde, was het duidelijk dat een vestigingsplaats moest worden gevonden voor de olieraffinaderij. Eerst werden mogelijkheden onderzocht om de raffinaderij in Venezuela te bouwen en een overslagbedrijf op Curaçao. De bouw van de tanks op Curaçao werd in september 1914 gestart en pas in 1915 werd besloten om toch daarnaast een olieraffinaderij te bouwen. Verschillende redenen kunnen worden gegeven waarom de keuze van de Koninklijke Shell uiteindelijk op Curaçao viel.

Ten eerste beschikte het eiland over een natuurlijke, diepe haven die zich ervoor leende om grote vrachtschepen in en uit te kunnen laten varen.

Als tweede reden kan de ligging van het eiland ten opzichte van Venezuela, Amerika en Europa als bepalend worden gezien. Na de opening van het Panamakanaal in 1914 bevond Curaçao zich op het kruispunt van internationale en -continentale scheepvaartroutes.¹⁰

Een derde reden was dat de koloniale, Nederlandse regering op Curaçao stabiliteit garandeerde in tegenstelling tot het onzekere dictatoriale beleid van president Juan Vicente Gomez in Venezuela. Zelf drong de president er ook niet op aan om de raffinaderij bij het meer van Maracaibo te vestigen; Gomez zou huiverig zijn geweest voor de gevolgen van industrialisatie. Separatisme van dit welvaartsgebied zou de positie van de dictator in gevaar kunnen brengen.¹¹ Als “troost” en om de contacten met de Venezolaanse regering te waarborgen in verband met de toekomstige samenwerking, werd bij het meer een kleine fabriek gebouwd die groot genoeg was om aan de binnenlandse vraag naar olie tegemoet te komen.¹²

De vierde en meest belangrijke reden voor de Koninklijke Shell om de raffinaderij op Curaçao te plaatsen waren de gunstige belastingomstandigheden en vrijgemaakte bouwgrond die door de Nederlandse regering werden gecreëerd. De Koninklijk Shell werd voor het bouwen van de tankers eerst vrijgesteld van het betalen van invoerrechten op “ruwe olie, en petroleum-residu” en van “machinerieën, gereedschappen en materialen voor de aanleg en exploitatie van opslagplaatsen van ruwe olie en petroleum-residu”.¹³ Colijn, directeur van de Bataafsche Petroleum Maatschappij, wist in overleg met de minister van Koloniën te Den Haag de gouverneur van Curaçao te overtuigen van het belang van de raffinaderij voor Curaçao en van het feit dat verdere vrijstellingen van belastingen nodig waren. De gouverneur Theodorus Nuylen en de Koloniale Raad stemden in met de plannen vanuit Den Haag en wijzigden in olie-nijverheid gunstige zin de accijnzen en invoerrechten voor de

¹⁰ Peter Verton, *Politieke dynamiek en dekolonisatie : de Nederlandse Antillen tussen de autonomie en de onafhankelijkheid* (Alphen aan den Rijn 1977) 37

¹¹ Soest, *Olie als water*; 173

¹² Bas van Vliet, ‘De Isla-raffinaderij en het Curaçaos milieu’, in: A.P.J. Mol en B.J.M. van vliet (ed.), *Tussen zandstrand en asfaltmeer: milieubeheer op Curaçao* (Utrecht 1997) 30

¹³ Soest, *Olie als water*; 166

oliemaatschappij.¹⁴ Gesteld kan worden dat Den Haag dus een groot aandeel had in het faciliteren van gunstige omstandigheden voor de Koninklijke Shell en zoals Van Soest stelt, was ‘het meer de Nederlandse regering die Curaçao gebod om klaar te staan en die het eiland met alle fiscale en andere faciliteiten voordroeg aan de oliemaatschappij.¹⁵

Door deze gunstige omstandigheden kon de bouw op 13 mei 1915 worden gestart op het schiereiland (Isla) in de baai van Asiento, vlakbij Willemstad. De raffinaderij opende in 1918 haar deuren, maar voordat de raffinaderij in 1924 echt winstgevend werd, kampte zij met vertragingen. De Eerste Wereldoorlog beperkte de aanvoer van schepen en bouwmaterialen. Daarnaast bleken de boringen in Venezuela tot 1920 onvoldoende te zijn om de raffinaderij draaiende te houden. Toen in 1921 de toevoer van ruwe olie toenam, bleek de opslagcapaciteit van de raffinaderij beperkt te zijn waardoor eerst nieuwe tanks werden bijgebouwd. Ook de wereldrecessie in 1929 leidde ertoe dat grotere investeringen in olie uitbleven en de raffinaderij een trage start doormaakte.

Maar waar de Eerste Wereldoorlog zorgde voor een vertraging, vormde de Tweede Wereldoorlog een glorieus tijd voor de raffinaderij. Samen met de olieraffinaderij op Aruba fungeerde de raffinaderij op Curaçao als grootste brandstofleverancier van de geallieerden. Ook tijdens de na-oorlogse wederopbouw was er veel vraag naar olieproducten en tot in de jaren '50 piekte de welvaart van Curaçao. De stijging van de welvaart is onder andere af te leiden uit het aantal arbeiders dat in dienst was bij de raffinaderij. In 1922 waren maar 652 arbeiders in dienst bij de Koninklijke Shell, dit aantal is in dertig jaar opgelopen tot 9.296 arbeiders.¹⁶ De raffinaderij vormde in 1957 40% van het Bruto Nationaal Product van Curaçao.¹⁷

1.1.1 *Welvaart en positieve economische veranderingen 1923-1953*

De komst van de Koninklijke Shell bracht op economisch gebied veranderingen met zich mee. Toen zij in 1923 door de aanvoer van ruwe olie kon blijven draaien, was het voor het eerst dat het eiland de begroting 100% dekte door de inkomsten uit eigen middelen.¹⁸ Van 1924 tot 1932 zakten de inkomsten vanuit eigen middelen door de economische crisis die de hele wereldhandel liet stagneren, maar na 1933 wist Curaçao de begroting weer sluitend te krijgen. Dat de economie van Curaçao begon te draaien is een logische uitkomst, maar wat betekende de komst van de raffinaderij

¹⁴ Johan Hartog, *Curaçao: van kolonie tot autonomie* (Aruba 1961) 899

¹⁵ Soest, *Olie als water*, 604

¹⁶ Ibidem, 656

¹⁷ Van Vliet, *De Isla-raffinaderij en het Curaçaos milieu*, 30

¹⁸ Soest, *Olie als water*, 664

nog meer voor het eiland?

Door de komst van zo een grootschalige industrie als de raffinaderij ontwikkelden zich ten eerste ook andere nevenactiviteiten in andere industrieën die de handel bevorderden. De havenactiviteit nam ten eerste toe. Jaarlijks kwamen er grote olietankers om goederen te bunkeren of af te lossen. Nieuwe schepen werden in verschillende werven gebouwd om de grote hoeveelheden olie te kunnen transporteren. Tevens was er vraag naar speciale houten tankers die geschikt waren om de ondiepe wateren van het Maracaibo-meer te kunnen bevaren.¹⁹

Door de vele uitbreidingen van de raffinaderij, de benodigde infrastructuur en de vraag naar huisvesting nam de vraag naar bouwactiviteiten toe. Zelfs bouwondernemingen vanuit Nederland vestigden zich op het eiland.²⁰

Door de snelgroeiende raffinaderij en andere industrieën was er veel vraag naar arbeiders. Al snel bleek, dat Curaçao over onvoldoende arbeiderskrachten bleek te beschikken. Het aanbod op de Curaçaose arbeidsmarkt was niet alleen kwantitatief onvoldoende, ook waren zij volgens employeés kwalitatief niet sterk. In de ogen van werkgevers werden Curaçaoënaars dikwijls gezien als lui en onverschillig.²¹ Om de tekorten op te vangen werden vanaf 1923 wervingsacties ingesteld om arbeiders vanuit andere landen aan te trekken. Vanuit Arba, Bonaire en de Bovenwindse eilanden werden arbeiders aangetrokken. Vanaf 1925 was er vraag naar meer gekwalificeerde krachten binnen de raffinaderij. Den Haag werd daarom verzocht om Nederlandse vaklieden naar Curaçao te sturen die bij de raffinaderij kwamen werken of als ambtenaar werden ingezet. De overheid wilde haar invloed op bepaalde nutsbedrijven garanderen. De elektriciteit liet zij over aan particulieren, maar de telefonie en watervoorziening kwamen onder toezicht van de Nederlandse en daarna Curaçaose regering.²² Ook immigranten buiten de kolonie werden ingezet om de tekorten op te vangen. Venezolanen, Portugezen uit Madeira, Britse West-Indiërs en Colombianen werden aangetrokken om bij de Shell te komen werken.

Deze toename aan gastarbeiders zorgde ten eerste voor een sterke groei van de verstedelijking van Curaçao. Tussen 1930 en 1940 nam de stedelijke bevolking toe met 30.000 mensen.²³ Een tweede gevolg van de grote komst aan gastarbeider had betrekking op de segmenten van de bevolking. Voor een lange tijd werd de Curaçaose bevolking ingedeeld aan de hand van religieuze en etnische

¹⁹ James M.R. Schrijs, *Een democratie in gevaar : een verslag van de situatie op Curaçao tot 1987* (Assen 1990) 99

²⁰ Schrijs, *Een democratie in gevaar*, 99

²¹ Soest, *Olie als water*, 243

²² Jeroen J.H. Dekker, *Curaçao zonder/met Shell : een bijdrage tot bestudering van demografische, economische en sociale processen in de periode 1900-1929* (Zutphen 1982) 82

²³ Bas van Vliet, 'De Isla-raffinaderij en het Curaçaos milieu', 31

eigenschappen. De groepen bestonden uit blanke Curaçaose Protestanten, Sefardische Joden, mulatten en Afro-Antillianen. Met name de komst van een nieuwe Nederlandse elite zorgde ervoor dat de blanke Protestantse groep haar exclusieve positie verloor en werd opgenomen in een middenklasse en creoolse cultuur.²⁴ Daarnaast werd de maatschappelijke positie van iemand steeds meer getoetst aan de hand van inkomsten en deskundigheid. Een kanttekening die hierbij moet worden gemaakt, is dat voor de oorspronkelijke bevolking van Curaçao de kansen binnen de sociale mobiliteit niet waren toegenomen door het grote aantal gastarbeiders.

De toename van gastarbeiders en de verstedelijking betekenden indirect ook dat de koopkracht toenam. Plaatselijke handelaren gingen zich steeds meer richten op de plaatselijke markt, meer winkels vestigden zich in de hoofdstad en de eerste supermarkten kwamen op het eiland.

1.1.2 *Mono-industrie en negatieve economische veranderingen 1923-1953*

De bovengenoemde veranderingen zorgden voor een positief economisch klimaat waarbij veel investeerders werden aangetrokken. Er hebben zich echter ook veranderingen voorgedaan die van negatieve invloed waren op het eiland.

De eerste verandering die enerzijds positief leek, maar negatief uitpakte, was de stijging van de welvaart. De keerzijde van economische groei is, dat niet de meerderheid van extra inkomsten en privileges geniet, maar dat een kleine bovenlaag van de bevolking de voordelen meepakt. De profiteurs in de kwestie van de raffinaderij waren de uit Nederland geïmporteerde vaklieden die bestuurlijke banen hadden bij de raffinaderij of als ambtenaar opereerden bij de Curaçaose regering. Daarnaast zorgden de gastarbeiders en andere immigranten ervoor dat sociale mobiliteit voor de oorspronkelijke bewoners van Curaçao lastig werd. Het verwerven van een betere positie op de maatschappelijke ladder wordt door Dekker omschreven als een lot uit een loterij: 'het aantal prijzen mogen gering zijn, de hoop in de prijzen te vallen, doet velen aan de maatschappelijke loterij deelnemen.'²⁵

Een tweede, tevens grootste negatieve verandering, was dat de economie van Curaçao van een gesloten gediversifieerde economie veranderde in een open en eenzijdige mono-economie; de economie van Curaçao werd afhankelijk van één inkomstenbron, namelijk de olieraffinaderij.

Dit had gevolgen voor de agrarische sector en de pre-industriële sector van Curaçao. Ten eerste verdween de landbouwsector, zij kampte al met tegenslagen, maar de komst van de raffinaderij

²⁴ René A. Römer, 'Ethnicity and Social Change in Curaçao' in Howard Johnson en Karl Watson, *The White Minority in the Caribbean*, (Princeton 1998) 163

²⁵ Dekker, *Curaçao zonder/met Shell*, 102

vormde de genadeslag. De blanke Protestanten die op hun voormalige “plantages” goedkope Afro-Antilliaanse arbeiders in dienst hadden, zagen na de komst van de raffinaderij een leegloop aan werknemers; de arbeidsvoorwaarden van de Shell boden meer perspectief.²⁶ Een andere oorzaak voor het wegvallen van de landbouw was het zakken van de grondwaterspiegel door het oppompen van grondwater door de raffinaderij.²⁷ De tweede sector die door de komst van de raffinaderij verdween was de pre-industriële sector die uit kleine vormen van traditionele ambacht en huisnijverheid bestond. De kleine huisnijverheid die Curaçao voor de komst van de Koninklijke Shell rijk was, bestond uit de productie van strohoeden²⁸, schoenen, sigaren en likeur.²⁹ De kleine ambachten die verdwenen waren de meubelmakers, de goud- en zilversmeden, sigarenmakers en zeilmakers.³⁰

Net als bij de landbouw zagen kleine ondernemers meer heil in de arbeidsvoorwaarden die de Shell schetste in 1918. Maar Van Soest geeft nog een reden voor het wegvallen van de ambachten. De raffinaderij zou door eigen fabriekswinkels en de lage invoerkosten van buitenlandse producten de kleine bedrijven weg beconcurreren.³¹

Dankzij de vooraanstaande positie van de raffinaderij kon zij steeds meer een monopoly vormen binnen de Curaçaose economie waardoor haar politieke macht ook begon toe te nemen. In het tweede gedeelte van dit hoofdstuk zal dit aan de hand geo-politieke factoren en de ‘dependencia theorie’ worden uitgelegd.

1.2 Curaçao, een klein en afhankelijk eiland

Zoals hierboven uiteen is gezet, heeft de komst van de raffinaderij voor veranderingen gezorgd waardoor de economie van Curaçao een eenzijdig karakter heeft ontwikkeld. De raffinaderij werd die macht onder andere in de schoot geworpen door de gunstige belastingomstandigheden die de Nederlandse overheid creëerde voor de Koninklijke Shell sinds haar komst in 1914. Volgens milieusociologen Tuur Mol en Bas van Vliet is naast dit “koloniale zetje” de ontstane monocultuur ook grotendeels te wijten aan geopolitieke factoren.

²⁶ Verton, *Politieke dynamiek en dekolonisatie*, 40

²⁷ Schrils, *Een democratie in gevaar* Schrils

²⁸ In 1916 waren 17.435 mensen werkzaam op Curaçao. Van deze arbeiders werkten er 6.517 als hoedenvlechters. (Hartog, *Curaçao*, 819) Naast de komst van de raffinaderij waren ook de verandering van mode en verscherpte concurrentie redenen voor het verdwijnen van deze nijverheid. (Soest, *Olie als water*; 608)

²⁹ Dekker, *Curaçao zonder/met Shell* 80

³⁰ Idem

³¹ Soest, *Olie als water*; 606

1.2.1 Kleine eilandstaat

Met 444 km², 146.800 en een Bruto Nationaal Product van 1303 miljoen dollar³² wordt volgens de milieusociologen, Curaçao in de categorie ‘kleine eiland-staat’/micro-staat geplaatst. Dit houdt in dat zij onder andere over een klein landoppervlakte beschikt en dus over relatief weinig ruimte.

Een tweede kenmerk dat van belang is om de snelle ontwikkeling van de raffinaderij te verklaren, is dat haar economie gekenmerkt wordt als een open economie. De thuismarkt van kleine eilandstaten is vaak niet groot genoeg om massa-productie op gang te brengen die daarna ook winstgevend kan zijn. De export van microstaten is dan ook gericht op producten die niet het volledige productieproces hebben genoten. Hierdoor is de mogelijkheid tot diversificatie van productie gering en is een microstaat gebonden aan de import van onder andere consumptiegoederen.³³ Bijkomend probleem voor microstaten is dat zij door hun geringe landoppervlak lastiger zelfvoorzienend kunnen zijn door middel van de productie uit de landbouw; primaire voedselproducten moeten geïmporteerd worden. De combinatie van een open economie en een geringe zelfvoorzienendheid zorgt er voor dat kleine eilandstaten afhankelijk zijn van de handel met andere landen. In het geval van Curaçao is zij afhankelijk van de handel met de Verenigde Staten, Venezuela en Nederland.³⁴ Zoals we ook bij Curaçao zien, voltooit het productieproces zich niet in de raffinaderij op het eiland en worden producten als “ruw” materiaal doorverkocht naar andere landen. Door de afhankelijkheid van de handel, is de economie van Curaçao ook gevoelig voor veranderingen in de handel op mondiaal niveau, zoals een economische crisis of concurrentie overzee.

Een derde kenmerk van de kleine eilandstaat heeft betrekking op de politieke besluitvorming. Door de kleine omvang van het eiland, is de hoeveelheid inwoners per volksvertegenwoordiger lager in kleine staten dan in grote staten. Dit zorgt ervoor dat de invloed van politici en bestuurders op het overheidsapparaat bij microstaten groter is dan bij macrostaten. Beslissingen worden hierdoor vaker op grond van persoonlijke factoren dan inhoudelijke of partijpolitieke overwegingen gemaakt.³⁵ Daarnaast ontstaan in een kleine samenleving multiplexe maatschappelijke relaties, waarbij elke sociale relatie verschillende belangen dient. Door snellere effecten van politieke keuzes is het als politicus verleidelijk om persoonlijke overwegingen mee te nemen in de besluitvorming.

³² Tuur Mol en Bas van Vliet, ‘Inleiding: kleine staten en duurzame ontwikkeling’, in A.P.J. Mil, B.J.M van Vliet, *Tussen zandstrand en asfaltmeer: milieubeheer op Curaçao* (Den Haag 1997) 6

³³ Mol en Van Vliet, ‘Inleiding’, 6

³⁴ Ibidem, 7

³⁵ Ibidem.8

Daarnaast kan door verschillende maatschappelijke relaties een vorm van patronage ontstaan waardoor niet objectieve criteria doorslaggevend zijn, maar eerder persoonlijke bekendheid, wederdiensten en collegialiteit. Met name op Curaçao werd duidelijk dat politieke belangen samenliepen met economische belangen. In het volgende gedeelte van dit hoofdstuk zal hier verder op worden ingegaan. Eerst zal de economische afhankelijkheid van Curaçao in koloniaal perspectief worden gezet aan de hand van de ‘dependencia theorie’.

1.2.2 *Dependencia*

Dependencia; de letterlijke vertaling komt vanuit het Spaans, en betekent afhankelijkheid. Hiermee is echter nog niet alles gezegd. Deze theorie die in de jaren '70 ontstond als tegenhanger van de ‘modernisatietheorie’ kan als onderdeel worden gezien van een overkoepelende theorie, de ‘wereld-systeem theorie’.³⁶ Volgens de wereld-systeem theorie vormt de productiefase een indicatie of een land tot de kern of periferie behoort. Een wijziging in de productiefase kan er dus voor zorgen dat een land uit de periferie komt of juist in de periferie kan belanden.

Binnen de ‘dependencia theorie’ zien we eenzelfde relatie tussen kern en periferie, maar over de ontwikkeling van periferie tot kern is de Duitse econoom en historicus André Gunder Frank het niet eens met de wereld-systeem denkers. Volgens Frank hebben de kernlanden een kapitalistisch handelssysteem geïntroduceerd bij de landen in de periferie dat ervoor zorgt dat beide productieprocessen in stand worden gehouden. De landen in de periferie exporteren ruwe materialen naar kernlanden. Om hun economieën te kunnen industrialiseren of op een andere wijze te “moderniseren” hebben zij hoogwaardige producten nodig die zij uit de kernlanden importeren. De kosten voor importproducten liggen echter hoger dan dat zij verdienen met de inkomsten van de export. Hierdoor kan een land in de periferie niet voldoende investeren in een industrialisatie.³⁷ In plaats van het doorbreken van dit systeem houden rijke kapitalistische landen dit patroon in stand

³⁶ De ‘modernisatie theorie’ stelt dat economieën zich volgens eenzelfde patroon ontwikkelen. De economie van Europa wordt hierbij als de norm aangehouden en vormt de kern. De sociale structuren van kernlanden zouden verder zijn gedifferentieerd dan de traditionele samenlevingen van landen in de periferie. De “onderontwikkelde” landen in de periferie lopen dus achter op Europa. Dit verschil kan volgens de modernisatie-stroming worden teruggedrongen door moderne economie in pre-moderne landen te introduceren. Om economische modernisatie sneller te laten verlopen was een moderne, politieke structuur en moderne maatschappij noodzakelijk. Het was de taak van het Westen om in deze landen modernisatie te introduceren.

Volgens de ‘wereld-systeem theorie’ vormen alle economieën van alle landen in de wereld samen een economisch wereld-systeem dat door het kapitalisme in stand wordt gehouden. Anders dan de modernisatie theorie wordt een relatie tussen kern en periferie erkend. De theorie van Marx vormt hierbij een van de basiswerken. Volgens Marx wordt in een samenleving een sociale klasse geëxploiteerd door een andere sociale klasse waardoor een machtsrelatie ontstaat. De sociale klassen worden gekenmerkt door de fase van productie, waarbij de heersende klasse, in dit geval de kapitalisten, het productieproces en distributieproces in handen heeft. De inkomsten worden gegenereerd door exploitatie van de arbeidersklasse. Aan de hand van deze productiefase worden volgens wereld-systeem theoretici landen in het wereld-systeem ingedeeld tot kern, periferie en semi-periferie.

³⁷ Mol en Van Vliet, ‘Inleiding’, 16

door alleen hulp te bieden of te investeren in het verder vervaardigen van ruwe materialen die door kapitalistische landen zelf weer worden afgenomen. Dit leidt er toe dat landen in de periferie zich verder specialiseren in het vervaardigen van een ruw materiaal of de agrarische sector. De export van deze goederen maakt de periferie weer afhankelijk van de handel met kernlanden. In het geval van Curaçao is te stellen dat zij afhankelijk was en is van de export van olieproducten die door de raffinaderij worden vervaardigd. Kernlanden zoals de Verenigde Staten en Nederland hielden en houden door de handel met Curaçao dit systeem in stand. De term periferie sluit echter niet aan bij de productiefase waarin Curaçao zich bevindt. De echte arbeidsintensieve productie, die kenmerkend is voor landen die tot de periferie behoren, vindt namelijk plaats bij de olieplatformen in Venezuela.

Ik sluit mij aan bij *dependencia* theoreticus Cardoso die erkent dat er een tussenvorm bestaat naast periferie en kern: de semi-periferie.³⁸ Net als de periferie is zij ook afhankelijk van de handel met kernlanden, maar de semi-periferie kent wel een vorm van industrialisatie en hoogwaardigere productie. Niet de gehele economische structuur stagneert door afhankelijkheid bij de semi-periferie. De ontwikkeling naar een hoogwaardige en kapitalistischere productiefase wel. Voor Curaçao geldt dus dat haar industrie door haar afhankelijkheid van de export naar kernlanden niet kan ontwikkelen. Kapitaalintensieve productie blijft hierdoor uit.

Curaçao kan volgens de *dependencia* theorie dus door haar te kleine afzetmarkt en afhankelijkheid van export van olieproducten geen hoogwaardige kapitaalintensieve productiefase ontwikkelen. Hierdoor blijft een gediversifieerd aanbod aan exportgoederen uit.

Hieronder zullen kort de consequenties die deze afhankelijkheid aan de olieraffinaderij met zich meebrengt worden uiteengezet aan de hand van de periode na 1953; het kantelpunt in het succesverhaal van de komst van de olieraffinaderij.

1.3 Een stagnerend succesverhaal : 1953-2014 en het vertrek van Shell

De economische zelfstandigheid van Curaçao sinds 1923 zorgde ervoor dat een politieke elite meer zelfstandigheid wenste. Door het statuut uit 1954 kreeg de regering van Curaçao deze zelfstandigheid en mocht over eilandelijke zaken zelf beslissingen nemen. De Nederlandse Antillen vormden nu een zelfstandig land binnen het koninkrijk van Nederland, waar in hoofdstuk 2 verder op zal worden ingegaan. Aan de economische zelfstandigheid kwam in 1958 echter een eind toen

38 Jamers M. Cypher, *The Process of Economic Development* (Londen 1997) 195

Nederland besloot ontwikkelingshulp te verlenen. De positieve effecten die de komst van de olieraffinaderij voor de economische welvaart van Curaçao hadden gebracht, namen door verschillende factoren, die gedurende de jaren '50 opkwamen, af. Een eerste oorzaak was het algemene proces van mechanisering dat in de industriële sector plaatsvond. Dit had als gevolg dat de arbeid van medewerkers bij de Koninklijke Shell werd overgenomen door machines; een hoge werkloosheid onder Afro-Antilianen was het gevolg hiervan. Een tweede ontwikkeling die zich in de jaren '50 voordeed was de opkomende concurrentie vanuit het buitenland. Vanaf 1952 nam Venezuela steeds zelf meer de raffinage van olie in eigen handen. Curaçao was hierdoor dus verplicht om ergens anders duurdere olie te importeren.³⁹ De Koninklijke Shell besloot niet om de productie te verhogen, maar om rationeler om te springen met de productiemethode. Van 1957 tot 1964 werden bij de Shell 9000 arbeidsplaatsen wegbezuinigd⁴⁰

De grote klappen werden opgevangen door de toeristensector die in de jaren '60 kon opkomen door de financiële ontwikkelingshulp vanuit Nederland.⁴¹ Als gevolg van de oliecrisis in 1973 werden door verschillende afzetmarkten protectionistische maatregelen genomen. Zo daalde de export naar de Verenigde Staten van 250.000 vaten olie per dag naar 30.000 in 1983.⁴² Bijkomend probleem was dat in 1976 Venezuela de Shell-installaties en maatschappijen op haar grondgebied nationaliseerde. Alle bedrijven werden werkmaatschappijen ondergebracht, in de staatsoliemaatschappij Petroléos de Venezuela S.A. (PDVSA). Hierdoor verloor de Shell raffinaderij haar positie tussen de oliebron en de afzetmarkt. De genadeslag voor de Shell op Curaçao kwam echter in 1984 toen de PDVSA besloot de verkoopprijs van ruwe olie niet langer afhankelijk te maken van van de verkoopprijs van verwerkte olie. De Shell zag hierdoor haar verliezen stijgen naar 10 miljoen Antilliaanse gulden per maand en kondigde haar vertrek aan.⁴³ Dit was slecht nieuws voor Curaçao; alle werknemers van de raffinaderij zouden hun baan verliezen. Geschat werd dat 50% van de inkomsten uit buitenlandse import zou verdwijnen. Ook Nederland had de problemen in het vizier; sociale conflicten op het eiland en een uitstroom van werkloze arbeiders naar Nederland.⁴⁴

De oplossing werd uiteindelijk gevonden in een minder aantrekkelijk redmiddel: de raffinaderij werd aan de Antillen voor 1 Antilliaanse gulden verkocht in 1985. Hier zaten echter wel een paar

³⁹ Schrijs, *Een democratie in gevaar*, 102

⁴⁰ Van Vliet, *De Isla-raffinaderij en het Curaçaos milieu*, 31

⁴¹ Schrijs, *Een democratie in gevaar*, 103

⁴² Van Vliet, *De Isla-raffinaderij en het Curaçaos milieu*, 31

⁴³ Ywe de Jong, 'Het lot van Shell-Curaçao: strategie en politiek steekspel tussen Venezuela, Nederland en Shell, *Plataforma 2* (1985) 26

⁴⁴ Van Vliet, *De Isla-raffinaderij en het Curaçaos milieu*, 34

voorwaarden aan. Ten eerste werd de raffinaderij direct aan de Venezolaanse oliemaatschappij PDVSA verhuurd. Hierbij werd de PDVSA vrijgesteld van alle belastingen, rechten en heffingen. De tweede en belangrijkste voorwaarde was dat Shell na de overdracht in de toekomst op geen enkel gebied aansprakelijk kon worden gesteld voor de 70 jaar lange milieuvervuiling en de bijbehorende gevolgen.⁴⁵ Vandaag de dag is de raffinaderij nog steeds in bezit van de Curaçaose regering en wordt de raffinaderij aan de Venezolaanse oliemaatschappij PDVSA verhuurd. In 1994 is een nieuwe huurovereenkomst afgesloten die in 2019 af zal lopen.

Door de schommelingen in olieprijsen vanaf de jaren '50 werd de afhankelijkheid van de Curaçaose economie op een pijnlijke manier steeds duidelijker. Niet alleen werd Curaçao afhankelijk van de export van geraffineerde olie naar kapitalistische kernlanden. Ook werd zij steeds afhankelijker van de toevoer van ruwe materialen. Door het wegvallen van die toevoer werd het verlies voor de Shell zo groot, dat zij de stekker eruit heeft moeten trekken. Een gehele sluiting van de raffinaderij zou voor desastreuze gevolgen hebben gezorgd. In 1985 werd een tussenoplossing gevonden waardoor niet de Shell verantwoordelijk was voor de raffinaderij, maar de Curaçaose regering werd uiteindelijk de eigenaar van de raffinaderij.

1.4 Conclusie hoofdstuk 1

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat de komst van de Koninklijke Shell voor Curaçao, die mede door de toedoen van de Nederlandse regering was veroorzaakt, zowel positieve als negatieve economische gevolgen had. De nieuwe industrie bood enerzijds werkgelegenheid en andere bedrijven konden meeliften op het succes van de raffinaderij. Anderzijds waren er ook negatieve gevolgen die de komst van de raffinaderij veroorzaakte. Voor de oorspronkelijke bewoners van Curaçao werden de kansen op sociale mobiliteit verkleind door de hoeveelheid aan immigranten. Een andere en belangrijkere negatieve ontwikkeling was dat de economie van Curaçao volledig afhankelijk raakte van deze eenzijdige industrialisatie. De al afgezwakte landbouw verdween en kleine ambachten en nijverheid werden weggeconcurrereerd door voordelen die de raffinaderij aan haar werkgevers bood. De macht van de raffinaderij kon binnen de economische en politieke sector groeien vanwege de geopolitieke kenmerken van Curaçao. Door de kleine omvang van het eiland was zij al gevoelig om een mono-economie te ontwikkelen. De komst van de raffinaderij zorgde ervoor dat Curaçao nog afhankelijker werd van de handel: import van levensmiddelen werd noodzakelijker en de inkomsten werden behaald uit de export. Het kleine politiek bestel van

⁴⁵ Van Vliet, *De Isla-raffinaderij en het Curaçaos milieu*, 35

Curaçao en deze economische afhankelijkheid hadden tot gevolg dat politieke beslissingen verwickeld raken met het begunstigen van financiële behoeftes voor eigen gewin en dat van anderen. Daarnaast werden politici direct of indirect beïnvloed door economische overwegingen vanuit de raffinaderij.

De economische afhankelijkheid van de raffinaderij is echter niet alleen te wijten aan bovenstaande factoren. Volgens de '*dependencia* theorie' is dit ook veroorzaakt doordat Curaçao zich binnen het kapitalistische wereld-systeem in een lager en meer arbeidsintensief productieproces bevindt dan de kernlanden die een meer kapitaalintensief productieproces hebben. Door de export en investeringen vanuit het kernland blijft Curaçao afhankelijk van de inkomsten uit de raffinage van olie en de handel met kernlanden. Het is aan de kapitaalintensieve kernlanden, zoals Nederland, om deze oude patronen te doorbreken. Dit is echter nog steeds niet gebeurd. In 1985 werd de raffinaderij door de koninklijke Shell aan de Curaçaose regering verkocht. Nederland nam actief deel aan deze onderhandelingen, maar in plaats van haar verantwoordelijkheid te nemen door actiever modernisering van de raffinaderij te promoten of een tussenoplossing te zoeken in een andere economische sector, benadrukte zij het belang dat de raffinaderij moest blijven.

De economie van de Curaçao wordt dus tot de dag van vandaag gekenmerkt door haar afhankelijkheid van de raffinaderij. De beslissing om de raffinaderij te sluiten of aan te passen ten behoeve van het milieu wordt hierdoor bemoeilijkt.

Hoofdstuk 2

Politiek perspectief: de houding van Nederland

In het vorige hoofdstuk is getoond hoe de komst van de olieraffinaderij in economisch opzicht voor Curaçao verschillende veranderingen heeft teweeg gebracht. Deze veranderingen waren verbonden met een stijging in de economische welvaart, waarbij zich enerzijds een elite kon ontwikkelen die een grotere macht opeiste ten opzichte van Nederland. Anderzijds heb ik geconstateerd dat onder andere de geo-politieke omstandigheden en de economische monocultuur er voor hebben gezorgd dat de politieke overwegingen van Curaçao nauw verbonden raakten met de voordelen van de raffinaderij. Dit zorgt er tot op de dag van vandaag voor dat de Curaçaose regering omwille van economische redenen geen afstand heeft kunnen doen van de olieraffinaderij en dus ook van de bijkomende milieuproblemen.

In dit tweede hoofdstuk zal de houding van de Nederlandse regering in politiek opzicht worden belicht. De rol van dekolonisatie en de huidige milieuproblematiek omtrent de olieraffinaderij hebben ervoor gezorgd dat de Nederlandse regering zich door de geschiedenis heen verschillend heeft opgesteld tegenover het eiland Curaçao en haar “problemen”. Hierbij stel ik mij de vraag hoe het komt dat de Nederlandse regering zich vandaag de dag zo onverschillig kan opstellen tegenover de milieuproblemen die de olieraffinaderij veroorzaakt in een land binnen het Nederlands Koninkrijk.

Om een antwoord te kunnen geven op deze vraag zal in het eerste gedeelte worden toegelicht hoe de verhoudingen tussen Curaçao en Nederland zich hebben ontwikkeld sinds de komst van de raffinaderij. Hierbij wordt eerst de koloniale relatie tussen Nederland en Curaçao van 1840 tot 1940 behandeld. Vervolgens wordt de politieke relatie tussen Curaçao en Nederland in de periode 1940 tot 1914 uiteengezet. In het tweede gedeelte van dit tweede hoofdstuk zal aan de hand van de rijksbegrotingen en handelingen van zowel de Eerste als de Tweede Kamer vanaf 1986 een analyse worden gegeven over de berichtgeving omtrent de raffinaderij en zal aan de hand van de houding van de Nederlandse regering ten opzichte van Curaçao en de raffinaderij de hedendaagse milieuproblematiek worden verklaard.

2.1 Toelichting bij bronnenonderzoek

Zoals al in de inleiding is aangegeven, baseer ik dit hoofdstuk grotendeels op secundaire literatuur om de houding van de Nederlandse regering jegens Curaçao te kunnen analyseren. Sleutelwerk

hierin vormt het onderzoek van historici Gert Oostindie en Inge Klinkers met hun boek 'Het Koninkrijk in de Caraïben'. Dit in 2001 uitgeven boek biedt een gedetailleerd historisch overzicht van deze verhoudingen. Er is echter een beperking in het werk van Oostindie en Klinkers. Zij richten hun onderzoek op de periode vanaf 1940, het begin van de Tweede Wereldoorlog, en eindigen hun onderzoek de uitgave van het boek, namelijk in 2000. De houding van Nederland voor de komst van de raffinaderij in 1915 heb ik daarom aan de hand van onderzoeken van socioloog Peter Verton en J.M.R. Schrils bepaald. Deze studies behandelen beide de periode voor de komst van de olieraffinaderij in politiek opzicht en vormen een goede aanvulling op het recentere werk van Oostindie en Klinkers. De periode 2000 tot 2014 zal ik beschrijven aan de hand van het nieuwste onderzoek van Oostindie en Klinkers, dat de aanloop naar 10 oktober 2010 grondig beschrijft.⁴⁶ Het politieke proces naar een autonoom Curaçao binnen het Koninkrijk biedt houvast om de Nederlandse houding te kunnen verklaren.

Hoe Nederland tegen de raffinaderij aankeek, heb ik aan de hand van primaire bronnen verklaard. Aan de hand van verschillende kamerstukken, zoals rijksbegrotingen, vragenrondes, jaarverslagen, ministeriële briefwisseling en rapporten heb ik onderzocht op welke manier over de raffinaderij werd gesproken en geschreven door de Nederlandse overheid. Omwille van de beperkte grootte van dit essay ben ik verplicht geweest om van elke periode een algemene schets te maken. De geraadpleegde bronnen lijken hierbij gebruikt te worden ter illustratie, maar dit is niet het geval. Ik heb de Nederlandse houding jegens de raffinaderij gebaseerd op de inhoud van de primaire bronnen. Waar het in de bronnen aan verwijzingen naar de raffinaderij ontbrak, heb ik geprobeerd verklaringen aan te voeren aan de hand van het werk van Oostindie en Klinkers.

2.2 Nederland en de koloniën overzee 1840-1940

Voordat de Koninklijke Shell de raffinaderij op Curaçao bouwde, konden de verhoudingen tussen de West-Indische koloniën en Nederland getypeerd worden als afstandelijk en oppervlakkig. Door een liberaal beleid vanaf 1840 onthield Nederland zich van actieve inmenging in de economische en culturele ontwikkelingen in de Caribische koloniën en Suriname.⁴⁷ Daarnaast had Nederland meer aandacht voor haar kolonie Oost-Indië, waardoor de West-Indische koloniën werden verwaarloosd. Het was zelfs zo erg gesteld dat de benoeming tot gouverneur van Suriname of Curaçao voor de Tweede Oorlog als troostprijs werd gezien voor uitgerangeerde politici.⁴⁸ Het verschil in aandacht

⁴⁶ Gert Oostindie en Inge Klinkers, *Gedeeld Koninkrijk : de ontmanteling van de Nederlandse Antillen en de vernieuwing van de trans-Atlantische relaties* (Amsterdam 2012)

⁴⁷ Schrils, *Een democratie in gevaar*, 39

⁴⁸ Van den Doel en Emmer, 'De dekolonisatie van Nederland', 339

voor Oost- en West-Indië kan worden verklaard aan de hand van de winstgevendheid van verschillende koloniën. De Caribische koloniën hadden een geringe omvang, een laag bevolkingsaantal en weinig economisch potentieel. Waar Oost-Indië zich in de negentiende eeuw ontwikkelde tot onmisbare financier van de Nederlandse schatkist, was West-Indië niet eens in staat zich zelf te financieren en bezorgde het Nederland meer kosten dan baten.⁴⁹

Een wijziging in de Nederlandse grondwet in 1848 zorgde wel voor een institutionele verandering. In 1865 werd een regeringsreglement aangenomen voor ‘Curaçao en onderhorigen’. In dit reglement kreeg een door de Kroon benoemde gouverneur de uitvoerende macht. De wetgevende macht werd door de Koloniale Raad uitgeoefend en zij werden door de gouverneur in samenwerking met de Kroon benoemd. Ondanks het feit dat er een scheiding in de uitvoerende en wetgevende macht ontstond, bleef de macht van de gouverneur groot; hij koos de Koloniale Raad, die alleen een adviserende functie had.

Pas vanaf 1915 zien we een echte verandering in de houding van Nederland tegenover haar westelijke koloniën. De plannen van de deels Nederlandse Koninklijke Shell om de raffinaderij in de Nederlandse kolonie te plaatsen, werden gesteund door de Nederlandse ministers. De gouverneur werd opdracht gegeven een zo een gunstig investeringsklimaat op te zetten waarbij terreinen goedkoop werden verkocht of verhuurd aan de Shell. Tevens kregen personeelsleden van Shell zitting toegewezen in het lokale bestuur. Zoals in hoofdstuk één is uitgelegd, steeg met de komst van de raffinaderij het Bruto Nationaal Inkomen en nam het deel dat de raffinaderij aan het Bruto Nationaal Product bijdroeg per inwoner steeds meer toe. Dankzij de inkomsten uit de olieraffinaderij op Curaçao en Aruba kon de kolonie uiteindelijk dus vanaf 1923 steeds meer financieel zelfvoorzienend zijn. Dit werkte bij de elite op Curaçao in de hand dat zij steeds meer inspraak wilde hebben binnen het bestuur en een “beperkt” kiesrecht wilden verwezenlijken.⁵⁰ In 1922 werd met een wetswijziging duidelijk dat Nederland meer open begon te staan voor het creëren van meer bestuurlijke ruimte voor Curaçao en de andere koloniën. De term ‘Kolonien en Bezittingen in andere werelddelen’ veranderde in Nederlandsch-Indië, Suriname en Curaçao’. In 1936 werd deze symbolische wijziging ook wettelijk bestendigd in een nieuwe staatsregeling waarbij de lokale zeggenschap op Curaçao werd verruimd. Daarbij kreeg 5 % Van de Antilliaanse bevolking kiesrecht en voor het eerst werd een grotendeels (voor de helft) gekozen Antilliaanse Raad ingesteld: de ‘Staten van Curaçao’. De nieuwe staatsregeling betekende echter niet dat de

⁴⁹ Gert Oostindie en Inge Klinkers, *Knellende Koninkrijksbanden : het Nederlandse dekolonisatie beleid in de Caraïben, 1940-2000, deel 1* (Amsterdam 2001) 16

⁵⁰ Schrils, *Een democratie in gevaar*, 47

lokale Raaden meer macht kregen. De gouverneur hoefde de bevelen van het koningshuis niet meer direct op te volgen en was daarnaast geen verantwoording schuldig aan de lokale volksvertegenwoordiging. De directe macht bleef dus in handen van de gouverneur.⁵¹

Hoewel Nederland dus tussen 1915 en 1936 beetje bij beetje de strakke touwen der koloniaal bestuur op symbolische en staatskundige wijze liet vieren, zien we pas vanaf 1940 een directe omslag naar zelfbestuur voor Curaçao.

2.3 Nederland en Curaçao 1940 - 2014

Voordat de Tweede Wereldoorlog begon, kon nog worden gesproken van een koloniale structuur tussen Nederland en Curaçao. Vanaf 1940 kwam Curaçao door de Duitse bezetting van Nederland steeds meer op eigen benen te staan. Aan de ene kant maakte het eiland een economische glorie-tijd door, omdat zij een van de grootste olieleveranciers van de geallieerden vormde. Aan de andere kant moest de lokale regering de taken van Den Haag overnemen. Voor het eerst kreeg de kolonie enig zelfvertrouwen en er ontwikkelden zich daardoor meer en meer nationalistische gevoelens onder de bevolking.⁵² Op 6 december 1942 sprak koningin Wilhelmina niet alleen haar burgers, maar ook de koloniën via de radio aanmoedigend toe. In de toespraak werd de nieuwe richting die Nederland met Curaçao en zijn andere koloniën wilde inslaan, duidelijk. ‘Volledige deelgenootschap’ en interne zelfstandigheid’ vormden de kern van haar speech. Ondanks dat Nederland haar “favoriete” kolonie Nederlands-Indië in 1949 moest verliezen, werden na de bevrijding de eerste stappen gezet om interne zelfstandigheid te garanderen voor haar kolonie. In 1951 werd daarom een Interimregeling getroffen. Er werd een parlementaire democratie gecreëerd op Curaçao waarbij een meerderheid binnen de Staten nodig was voor een geldend kabinet. Daarnaast vond er een nieuwe zetelverdeling in de Staten plaats, die gunstig was voor de positie van het eiland.⁵³

Vier jaar later, op 3 juni 1954, werden de beginselen van interne zelfstandigheid vastgelegd in een grondwet voor het gehele Koninkrijk. Er werd een Koninkrijksregering gevormd door alle Nederlandse ministers en de gevolmachtigde Ministers van de Antillen en Suriname. Naast een overkoepelend orgaan kreeg Curaçao een gekozen Eilandraad die samen met een Bestuurscollege de wetgeving en het bestuur onder haar hoede nam. Zij voerden landswetten uit, en mochten indien het geen landsbelang betrof eigen wetten maken. De Antillen kregen dus een democratie in de schoot geworpen die gebaseerd was op Nederlandse model. De meerderheid van de bevolking van

⁵¹ Gert Oostindie en Inge Klinkers, *Het Koninkrijk in de Caraïben : een korte geschiedenis van het Nederlandse dekolonisatiebeleid, 1940-2000* (Amsterdam 2001) 13

⁵² Schrijs, *Een democratie in gevaar*, 42

⁵³ Ibidem, 43

Curaçao had echter op geen enkel gebied bestuurlijke inspraak gehad en er was ook nog geen sprake van een politieke cultuur op het eiland.⁵⁴

Ondanks dit gebrek, leek het Curaçao in politiek opzicht voor de wind te gaan. Helaas veranderde dit in 1969. Door automatisering in de industriële sector verloren veel Antillianen eind jaren '50 en gedurende jaren '60 hun baan bij de Shell raffinaderij. Dit zorgde logischerwijs voor veel spanningen. Het liep zelfs zover op dat bij de onderaannemer, Wescar een arbeidersconflict ontstond dat tot werkonderbrekingen en solidariteitsstakingen leidde. De vakbonden vroegen de Curaçaose regering om bijval, maar zij konden geen steun verwachten.⁵⁵ Op 30 mei in de ochtend vertrok vanaf het Shell-terrein een protestmars naar Willemstad. De stoet kreeg bijval van werkloze jonge mannen, die niets met het conflict te maken hadden. De staking liep uit de hand: brandstichting, plundering en geweld in Willemstad werden door de plaatselijk politie geprobeerd halt toe te roepen. Dit lukte het plaatselijk politiecurs niet en hulp vanuit Nederland werd ingeschakeld. De militaire bijstand die Nederland zond, kreeg nationaal en internationaal geen positief ontvangst. Vergelijkingen met de politionele acties in Indonesië waren snel gemaakt. Ook in Nederland ontstond weerstand en verenigden Antilliaanse en Surinaamse studenten zich in een protestmars die op 1 juni "vreedzaam" naar het Antillenhuis in Den Haag vertrok om verhaal te halen bij de toenmalige gevolmachtigde minister dhr. Jonckheer.⁵⁶ Gevolg van de revolte op Curaçao was dat er meer rekening moest worden gehouden met de arme Afro-Antillianen van het eiland. Hierdoor vond een Antillianisering van ambtelijke en bestuurlijke arbeiders plaats waarbij met name ambtelijke banen werden vrijgemaakt voor deze groeperingen.

De Haagse reactie op de revolte was dual. Enerzijds wilde de regering de stabiliteit van de overzeese landen bevorderen. Dit beleid hield een intensivering van de ontwikkelingshulp in waarbij het totale budget werd verhoogd en er meer in de sociale en educatieve sfeer werd geïnvesteerd.⁵⁷ Anderzijds ontstond, mede door de reacties in de media, in de Tweede kamer de roep om het statuut uit 1954 te herzien. Niet het aantrekken van de koloniale banden stond daarbij voorop. Integendeel: Nederland wilde zo spoedig mogelijk af van zijn overzeese gebieden en zijn voorstel had dan ook betrekking op het zo snel mogelijk onafhankelijk maken van zowel Curaçao als Suriname.⁵⁸ Hiervoor werd het ontwikkelingsbeleid van Nederland als dekolonisatie-instrument

⁵⁴ Schrils, *Een democratie in gevaar*, 45

⁵⁵ Gert Oostindie, 'Woedend vuur: 'trinta di mei', dertig jaar later', in *Dromen en littekens: dertig jaar na de Curaçaose revolte, 30 mei 1969* (Amsterdam 1999) 11

⁵⁶ Marius Wessels, 'De reacties van pers en politiek', in Gert Oostindie, *Dromen en littekens: dertig jaar na de Curaçaose revolte, 30 mei 1969* (Amsterdam 1999) 124

⁵⁷ Oostindie en Klinkers, *Het Koninkrijk in de Caraïben*, 169

⁵⁸ Wessels, 'De reacties van pers en politiek', 147

ingezet. Volgens minister Pronk was ontwikkelingshulp “een van de weinige politieke drukmiddelen die Nederland kan hanteren om de onafhankelijkheid naderbij te brengen”.⁵⁹ De onafhankelijkheid die Suriname in 1975 verkreeg, werd dan ook bezegeld met een gouden handdruk. Tussen 1975 en 1990 zou het beleid vanuit Den Haag zich gaan richten op de verwezenlijking van de wens om net als Suriname ook de Antillen de onafhankelijkheid te laten aanvaarden. Maar vanaf de jaren '90 besepte Den Haag langzamerhand dat het dekolonisatieproces voorlopig niet kon worden beëindigd. De koers die Den Haag voerde leidde niet tot het wijzigen van het Statuut uit 1954. De voorwaarden van eigen verantwoordelijkheid en goed bestuur werden verscherpt. Dit resulteerde uiteindelijk in een nieuw beleid voor Koninkrijksrelaties met als doelstelling dat de Nederlandse Antillen als land werd opgeheven. Sinds 10 oktober 2010 is Curaçao een zelfstandig autonoom land is binnen het Koninkrijk der Nederlanden.

In het volgende gedeelte van mijn hoofdstuk zal duidelijk worden dat de houding van Nederland jegens de olieraffinaderij werd bepaald door de deze veranderende verhoudingen.

2.4 Nederland en de olieraffinaderij

Zoals we in het eerste hoofdstuk hebben gezien, was de olieraffinaderij tot 1985 in handen van de Koninklijke Shell. Sinds 1985 wordt zij door de Curaçaose regering aan de Venezolaanse oliemaatschappij PDVSA verhuurd. De houding van Curaçao ten opzichte van de raffinaderij en de wisselende koloniale relatie tussen Nederland en Curaçao zijn hierboven uiteengezet. In dit tweede gedeelte van mijn essay schets ik de Nederlandse houding ten opzichte van de Isla raffinaderij. De dynamiek in deze houding kan worden begrepen door de hierboven geschetste ontwikkelingen binnen de turbulente relatie tussen Nederland en Curaçao.

2.4.1 1986-1995: Nasleep Shell besprekingen en toenemend milieubeleid

De in 1985 genomen besluiten door de Nederlandse regering, de Curaçaose overheid en Venezolaanse PDVSA ten aanzien van het behoud van de raffinaderij galmden in de eerste jaren nog na in de Eerste en Tweede Kamer. Vraagstukken over de toekomst en het belang van de raffinaderij voor de Antilliaanse economie voerden eind jaren '80 en begin jaren '90 de boventoon in de vergaderingen. Uit een verslag van de bijeenkomst tussen de Nederlandse en Antilliaanse parlementariërs in 1986 blijkt dat door minister Terpstra (VVD) om extra verduidelijking werd

⁵⁹ Oostindie en Klinkers, *Het Koninkrijk in de Caraïben*, 40

gevraagd naar de gevolgen voor de werkgelegenheid in de raffinaderij sinds 1985.⁶⁰ In de besprekingen van de begroting van 1988 werd door minister Jabaaij (PvdA) gewezen op het grote belang van de raffinaderij voor de Antilliaanse economie. Daarbij stelden Jabaaij en Nuijs dat ‘er alles aan gedaan moest worden om de voortzetting van de werkzaamheden van de raffinaderij te garanderen.’⁶¹ In de ingediende motie werd verder voorgesteld dat een onderzoek moest worden verricht door de Nederlandse Antillen, Venezuela en Nederland om de mogelijkheden voor het toekomstige bestaan van de raffinaderij te analyseren. Deze mening werd door de Tweede Kamer gedeeld en een motie werd aangenomen.

Een voorzichtige interesse in de milieuvraagstukken omtrent de raffinaderij en toerisme zien we eind jaren '80 ontstaan in de Eerste en Tweede Kamer. In een vergadering tussen Nederland en Aruba werd door de heer Thomas van de PNP gesteld dat de komst van het toerisme veel milieuproblemen met zich mee bracht. Daarnaast stelde Thomas dat op Curaçao al veel werd gedaan om het milieu te beschermen: ‘Het water van het Schottegat is bijvoorbeeld de laatste jaren weer een levend water geworden, terwijl het vroeger zeer gecontamineerd was door de olie.’⁶²

Vanaf begin jaren '90 komt er steeds meer aandacht voor het milieuvraagstuk. In een kort verslag van de besprekingen tussen Aruba, de Nederlandse Antillen en de minister voor Nederlandsch-Antilliaanse en Arubaanse zaken uit 1992 wordt duidelijk dat milieu als essentieel samenwerkingsterrein werd beschouwd voor een evenwichtige maatschappelijke ontwikkeling. De zorg voor milieu werd door minister Hirsch-Ballin vooral als van belang gezien om het toerisme, dat een belangrijk middel van bestaan was, tegemoet te komen.⁶³ De vestiging van een olieraffinaderij op Bonaire werd daarom door Hirsch-Ballin in milieu opzicht niet ondersteund en met ‘ernstige bezorgdheid’ gadeslagen.⁶⁴ De vraagstukken omtrent milieu worden in de daaropvolgende jaren niet alleen met betrekking tot de raffinaderij, maar als algemene problematiek binnen de Eerste en Tweede Kamer besproken.⁶⁵ In 1993 zien we dat bij Juridische Zaken, naar aanleiding van het Antilliaanse vraagstuk, door minister Dales wordt gesteld dat milieuzaken op lokaal niveau dienen te worden opgelost. Bij verspreiding van milieuproblemen moet op regionaal

⁶⁰ Koninklijke Bibliotheek, ‘Verslag van de vijfde samenkomst van Nederlandse en Antilliaanse parlementariërs op de Nederlandse Antillen; verslag van de eerste samenkomst van Nederlandse en Arubaanse parlementariërs op Aruba in het kader van het Parlementair Contactplan (12-25 januari)’ <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/document?> (03-07-2014)

⁶¹ Koninklijke Bibliotheek, ‘Handelingen Tweede Kamer 1987-1988’, (20-10-1987) <http://www.kb.nl/banners-apis-en-meer/dataservices-apis/staten-generaal-digitaal> (03-03-2014)

⁶² Koninklijke Bibliotheek Verslag vergadering 4, okt. 1989

⁶³ Koninklijke Bibliotheek ‘Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van hoofdstuk IV (Kabinet voor Nederlands-Antilliaanse en Arubaanse Zaken) voor het jaar 1992’ (22-01-1992) <http://www.kb.nl/banners-apis-en-meer/dataservices-apis/staten-generaal-digitaal> (02-07-2014)

⁶⁴ idem

⁶⁵ Koninklijke Bibliotheek, ‘Handelingen Tweede Kamer 1992-1993’ (22 oktober 1992) <http://www.kb.nl/banners-apis-en-meer/dataservices-apis/staten-generaal-digitaal> (02-04-2014)

en provinciaal niveau worden ingegrepen. Bij zeer grote calamiteiten, wordt het volgens Dales pas zaak van de Rijksoverheid om in te grijpen.⁶⁶

De nadruk op milieubeleid kan worden verklaard vanuit het feit dat Nederland sinds de jaren '90 de voorwaarden van eigen verantwoordelijkheid en goed bestuur heeft verscherpt. Dit kwam voort uit het beeld van Den Haag had over de overzeese bestuurders: de bestuurders waren volgens Nederlandse normen kwalitatief niet in orde.⁶⁷ De zorgen om de kwaliteit van het bestuur gingen gepaard met zorgen om de financiële situatie van de Antillen. Het door Nederland op poten gezette samenwerkingsbeleid had dan ook als eerste aandachtspunt het verbeteren van ambtelijke processen.⁶⁸ Naast openbare financiën, economische ontwikkeling en rechtshandhaving vormde milieu ook een beleidssector die hervormd diende te worden in samenwerking met Nederland.

2.4.2 1996 - 2007: *Minder aandacht raffinaderij, meer voor de samenwerking*

In de periode 1996 tot 2007 is uit de Handelingen, rijksbegrotingen en jaarlijkse Contactplannen van de Tweede en Eerste Kamer te constateren dat de aandacht voor de olieraffinaderij te Curaçao afnam. In de onderzochte digitale stukken van de Koninklijke bibliotheek en de beleidstukken die de Nederlandse overheid ter beschikking heeft gesteld, ligt de nadruk op het herstructureren van het Nederlands-Antilliaans verband door de Nederlandse regering. Niet alleen de grenzen binnen het Statuut uit 1954 werden aangescherpt, dat gebeurde ook met de milieuwetgeving. Op 12 april 1996 stuurde Minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) Margreeth de Boer van de PvdA en brief naar de Gezaghebber van het eilandgebied Curaçao. Hierin stond het verzoek om een milieutoets uit te voeren in verband met de komst van een nieuwe energiecentrale.⁶⁹ Hierbij werd aan de hand van het Koninklijke Statuut duidelijk aangegeven dat het niet de verantwoordelijkheid van de Nederlandse regering was om een milieutoets verplicht te stellen.⁷⁰ Twee jaar later wordt uit de 'Vaststelling van de begroting en van de uitgaven en de en de ontvangsten van het onderdeel Koninkrijksrelaties (IV) voor het jaar 1999' duidelijk dat door de Arubaanse en Antilliaanse regering nog geen formeel standpunt was ingenomen over het

⁶⁶ Koninklijke Bibliotheek, 'Handelingen Tweede Kamer 1992-1993' (10 december 1992) <http://www.kb.nl/banners-apis-en-meer/dataservices-apis/staten-generaal-digitaal> (03-04-2014)

⁶⁷ Oostindie en Klinkers, *Het Koninkrijk in de Caraïben*, 26

⁶⁸ Overheid.nl, 'Personele samenwerking tussen Nederland, de Nederlandse Antillen en Aruba' (23-09-1997) <https://zoek.officielebekendmakingen.nl> (04-07-2014)

⁶⁹ Overheid.nl 'Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van het Kabinet voor Nederland-Antilliaanse en Arubaanse Zaken (IV) voor het jaar 1997' (25-03-1997) <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-25000-IV-24.html?zoekcriteria> (02-04-2014)

⁷⁰ idem

introduceren van de milieutoets.⁷¹ In hetzelfde verslag zien we ook dat er belangstelling was voor de laatste stand van zaken van het schoonmaken van het Asfaltmeer op het terrein van de voormalige Shell-raffinaderij. Hier werd echter praktisch op ingegaan: er was een plan opgesteld door het Eilandgebied in samenwerking met een Amerikaans afvalbedrijf en Gemeentewerken uit Rotterdam om de haalbaarheid te onderzoeken of het eilandgebied dit zelf zou kunnen bekostigen.⁷²

Tot 2003 zien we dat andere zaken meer aandacht vragen van Den Haag. Een groot probleem dat zich vanaf 2002 voordeed, was de opkomst van de drugskoeriers. De koeriers afkomstig uit Suriname, Latijns-Amerika en de Antillen, slikten de drugs in om ze naar onder andere Nederland te smokkelen. In 2002 werden daarom de controles op vliegtuigpassagiers aangescherpt.⁷³ De wantrouwige houding van Nederland tegenover het Antilliaanse bestuur kwam hierdoor nog meer op scherp te staan.

Een tweede ontwikkeling die veel aandacht vergde, was de beoogde samenwerking tussen Nederland en de Antillen en de daarbijbehorende ontmanteling van de oude staatkundige verhoudingen. In de Vaststelling van de begrotingsstaat voor het jaar 2005 uit 2004 werd het samenwerkingsverband tussen Nederland en de Antillen bevestigd. Deze “samenwerking” kreeg echter steeds meer een dubieus karakter. Nederland stelde beleidsdoelstellingen op die door middel van een samenwerkingsverband tussen Den Haag en Curaçao konden worden behaald. Eerste doelstelling was het verbeteren van de kwaliteit van het bestuur op de Nederlandse Antillen en Aruba. *Good governance* wordt hierbij gezien als de voorwaarde voor een duurzame economische en sociale ontwikkeling. Daar direct op volgend stelde Nederland zichzelf vrij van enige verantwoordelijkheid hiervoor: ‘Het Nederlandse beleid benadrukt de eigen verantwoordelijkheid van de Antilliaanse en Arubaanse regering voor het tot stand brengen van een duurzame economische en sociale ontwikkeling.’⁷⁴ Den Haag stelde dus eigenlijk onmogelijk te behalen doelen op voor de Nederlandse Antillen. Vervolgens kunnen deze doelen wel worden behaald als de Nederlandse Antillen een samenwerkingsverband aangaan met Nederland, maar de Nederlandse Antillen zijn zelf wel verantwoordelijk voor het behalen van het doel, dat wordt door Nederland niet “opgelegd”. Het is niet verwonderlijk dat critici vanuit de Nederlandse Antillen spraken van een ‘re-

⁷¹ Overheid.nl, ‘Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van het onderdeel Koninkrijksrelaties (IV) voor het jaar 1999’, <https://www.overheid.nl/help/officialle-bekendmakingen/zoeken-in-de-parlementaire-documenten/> (03-04-2014)

⁷² idem

⁷³ Overheid.nl, Dr. E. Kerkhof, *Drugskoerier: een ‘beroep’ met toekomst*, p.2 (april 2003) <https://www.overheid.nl/help/officialle-bekendmakingen/zoeken-in-de-parlementaire-documenten/> (04-07-2014)

⁷⁴ Overheid.nl ‘Vaststelling van de begrotingsstaat van Koninkrijksrelaties (IV) voor het jaar 2005’ <https://www.overheid.nl/help/officialle-bekendmakingen/zoeken-in-de-parlementaire-documenten/>

kolonisatie' van Nederland.⁷⁵ Op 26 november 2005 startte de Start Ronde Tafel Conferentie die een jaar later werd bezegeld met de 'Slotverklaring'. Verbetering van de overheidsfinanciën, rechtspleging en -handhaving en criminaliteitsbestrijding van Curaçao vormden een belangrijk onderwerp in dit akkoord. Belangrijker was dat Nederland beloofde de schulden van de Antillen te saneren. Hier tegenover stond dat Nederland meer toezicht zou krijgen in de overzeese financiën en op justitieel terrein.⁷⁶ Tot 10/10/10 bevonden Curaçao en de Nederlandse regering zich in een overgangsfase waarbij juiste wegen werden gezocht voor de ontmanteling van de Nederlandse Antillen.

2.4.3 2008 - 2014: Nadruk op milieuvervuiling en Curaçaose verantwoordelijkheid

Terwijl de Nederlandse regering in de vorige periode haar handen vol had aan het tot stand brengen van een samenwerkingsbeleid met de Nederlandse Antillen, richtte zij zich vanaf 2008 weer op de olieraffinaderij. In de periode na het vertrek van Shell in 1985 werd in de Kamerstukken het belang van de raffinaderij voor de Curaçaose economie beklemtoond. Vanaf 2008 zien we dat deze houding van de Nederlandse regering jegens de raffinaderij veranderde. Het TNO-rapport uit 2007⁷⁷ en door Milieudienst Rijnmond opgestelde 'Fact-Finding Missie: Isla Raffinaderij Curaçao' uit 2004 vormen de oorzaak van deze verandering. In beide rapporten wordt het achterstallige onderhoud verduidelijkt en wordt de gevaarlijke milieuschade die de raffinaderij veroorzaakt toegelicht. Bij de vragen in de Tweede Kamer zien we op 21 maart 2008 dat met name GroenLinks een felle houding aannam tegenover de olieraffinaderij. In haar vraagstelling liet zij blijken op de hoogte te zijn van de laatste rapporten en uitspraken in een kort geding van het Gemeenschappelijk Hof van Justitie van de Nederlandse Antillen en Aruba, waar een civielrechtelijke zaak tegen de Isla raffinaderij liep.⁷⁸ De vragen die omtrent de Isla raffinaderij werden gesteld zijn van kritische aard en hebben in 2008, 2009, 2010 en 2011 over het algemeen dezelfde kritiek op de raffinaderij. Vragen over het overschrijden van de milieunormen en de toekomstperspectieven van de raffinaderij worden op

⁷⁵ Gert Oostindie en Inge Klinkers, *Gedeeld Koninkrijk : de ontmanteling van de Nederlandse Antillen en de vernieuwing van de trans-Atlantische relaties* (Amsterdam 2012) 270

⁷⁶ Oostindie en Klinkers, *Gedeeld Koninkrijk*, 174

⁷⁷ Jeroen ter Meer (ed.), *TNO-rapport: Samenwerkingsverband tussen milieudienst Curaçao en TNO ter vergroting van expertise milieuonderzoek* (Utrecht 2007)

⁷⁸ Rijksoverheid, 'Antwoorden op kamervragen over de ISLA-raffinaderij op Curaçao' (21-03-2008) <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2008/03/21/antwoorden-op-kamervragen-over-de-isla-raffinaderij-op-curacao.html> (02-04-2014)

dezelfde wijze gesteld.⁷⁹ In de beantwoording van de vragen zien we, echter de veranderde houding van de Nederlandse regering doorschemeren. In 2008 werd ook kort op de verantwoordelijkheid van het Curaçao Bestuurscollege gewezen, maar dit “vingerwijzen” zien we steeds vaker bij het bespreken worden om kwesties omtrent de raffinaderij. In 2012 stelt de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties J. Spies dat het primair aan de regering van Curaçao is om een beleidskeuze te maken.⁸⁰ Door de verantwoordelijkheid van het milieubeleid bij de Curaçaose regering te leggen, ontstond vanuit Nederland niet de noodzaak zich er in te mengen. Met de statutaire wijziging op 10 oktober 2010 werd Curaçao een zelfstandig en autonoom land binnen het koninkrijk. Dit heeft er voor gezorgd dat Curaçao nog meer op haar verantwoordelijkheid omtrent de milieuproblematiek werd gewezen.

De Zembla-aflevering ‘Stikken in het Paradijs’ uit 21 maart 2013 deed opnieuw stof opwaaien in de Tweede Kamer. In de documentaire werd duidelijk dat de Isla raffinaderij milieunormeringen nog steeds overschreed. GroenLinks-fractie leider Bram van Ojik vroeg Minister Plasterk om een reactie. Plasterk deelde dezelfde frustraties met GroenLinks, maar gaf als reactie dat de verantwoordelijkheid wederom bij Curaçao zelf lag. ‘Bij de staatkundige inrichting van 10-10-10 hebben wij heel nadrukkelijk milieuzorg en gezondheidszorg, de twee dingen die hierbij in het geding zijn, tot taak van het autonome land Curaçao gemaakt.’⁸¹ Plasterk liet tijdens het vragenuur blijken dat Nederland juridisch gezien niet mag ingrijpen. Volgens artikel 43, lid 2 kan alleen worden ingegrepen wanneer de instituties van een land binnen het Koninkrijk niet goed functioneren. Dit is volgens Plasterk niet het geval en Nederland heeft daarom geen recht om in te grijpen in het autonome land Curaçao.⁸²

Recente ontwikkelingen laten daarentegen zien dat de Nederlands overheid zich niet altijd even consequent opstelt. Op 14 november 2013 berichtte het Antilliaans dagblad Amigoe dat de Nederlandse Defensie data meet rondom woonwijk Julianadorp. Door de oliedampen die vanaf de raffinaderij Julianadorp binnenwaaien, zijn tientallen klachten binnengekomen van Nederlandse

⁷⁹ Rijksoverheid, ‘Antwoorden op kamervragen over de door de ISLA raffinaderij veroorzaakte giftige roetwolk’ (04-03-2009) <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2009/03/04/antwoorden-op-kamervragen-over-de-door-de-isla-raffinaderij-veroorzaakte-giftige-roetwolk.htm> (02-07-2014); Rijksoverheid, ‘Antwoorden op Kamervragen over de lekkage van benzinedampen bij de ISLA-raffinaderij’, (29-04-2011) <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2011/04/29/antwoorden-op-kamervragen-over-de-lekkage-van-benzinedampen-bij-de-isla-raffinaderij.html>

⁸⁰ Rijksoverheid, ‘Toekomstvisie Isla raffinaderij Curaçao’ (11-01-2012) <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2012/01/12/toekomstvisie-isla-raffinaderij-curacao.html> (3-07-2014)

⁸¹ Overheid.nl, Mondelinge vragen van het lid Van Ojik (GroenLinks) aan de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties over de berichtgeving dat Nederland moet ingrijpen bij het milieuschandaal bij de Isla raffinaderij op Curaçao (Zembla, 21 maart 2013) (ingezonden 26 maart 2013) <https://www.overheid.nl/help/officialie-bekendmakingen/zoeken-in-de-parlementaire-documenten/> (03-07-2014)

⁸² Idem

gezinnen die daar woonachtig zijn. De gezinnen kampen met klachten zoals ademhalingsproblemen, hoofdpijn en een onaangename geur die uit de raffinaderij afkomstig lijkt te zijn. In een schriftelijke reactie, die milieustichting SMOC terugkreeg op de ingezonden brief naar de minister van Defensie, benadrukt Jeannine Hennis-Plasschaert haar zorgen om de gezondheid van de marinegezinnen. Ze wilde dan ook een passende maatregel treffen en sloot niet uit dat een oplossing werd gezocht in het verhuizen van de families naar een ander gedeelte op het eiland. Sinds 5 april 2014 worden Nederlandse families vanuit de woonwijk Julianadorp verhuisd naar een ander gedeelte op het eiland waar de rook van de olieraffinaderij (nog) niet komt.

2.5 Conclusie hoofdstuk 2

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat de koloniale verhoudingen tussen Curaçao en Nederland vanaf 1840 erg zijn veranderd. Voor de komst van de Koninklijke Shell kan de houding van Nederland jegens haar kolonie worden getypeerd als afstandelijk. De komst van de raffinaderij en de Tweede Wereldoorlog zorgde ervoor dat Curaçao voor het eerst in aanraking kwam met zelfbestuur. Dit leidde er toe dat Curaçao vanaf 1954 steeds meer zelfstandiger werd. Tot 1969 leek de rechtsorde in het Koninkrijk der Nederland goed geregeld, maar na het politieel ingrijpen van Nederland in Curaçao tijdens de opstand van 30 mei bleek het Statuut uit 1954 te zijn verouderd. Den Haag ging vanaf de jaren '70 een duidelijk koers varen: Nederland moest zo snel mogelijk af van haar "koloniën". In samenwerking werd dit op 10 oktober 2010 voor Curaçao gerealiseerd en werd zij een zelfstandig en autonoom land.

Uit mijn bronnenanalyse kan ik concluderen dat de wisselende verhoudingen tussen Nederland en Curaçao invloed hebben gehad op de houding van Nederland jegens de olieraffinaderij. Nadat in 1985 de Curaçaose regering de olieraffinaderij had gekocht van Shell heerste in Den Haag de stemming dat de raffinaderij van groot belang was voor de economie. Naar mate duidelijker werd dat Curaçao een zelfstandig land zou worden, werden in een "samenwerking" tussen Nederland en Curaçao de milieurichtlijnen aangescherpt. De nieuwe richtlijnen zouden het bestuur van Curaçao kwalitatief doen verbeteren. In het verwezenlijken van die richtlijnen bleef Nederland wel naar de verantwoordelijkheid van Curaçao wijzen. Sinds 2004 zien we dat de aandacht zich van algemene milieurichtlijnen verlegt naar milieuproblematiek in de praktijk: de vervuilende raffinaderij op Curaçao. De houding van Nederland jegens de raffinaderij is kritisch en onverbiddelijk. Hoewel er veel kritiek wordt geleverd, blijft Den Haag herhaaldelijk wijzen op juridische onmogelijkheid om in te grijpen: Curaçao is een autonoom land en is zelf verantwoordelijk voor het oplossen van haar eigen milieuproblemen.

Conclusie

In deze scriptie heb ik drie relaties onder de loep gelegd. Ten eerste heb ik gekeken naar de economische relatie tussen Curaçao en de olieraffinaderij. De tweede relatie heeft betrekking op de politieke verhoudingen tussen de Nederlandse regering en die van Curaçao. De laatste relatie is die van de Nederlandse overheid met die van Curaçao.

De eerste relatie is niet tot stand gekomen vanuit wederzijdse toenadering, maar gesteld kan worden dat Curaçao werd geconfronteerd met de komst van de raffinaderij en zelf hierover geen werkelijke zeggenschap had. Voorzichtig kan gesteld worden dat de raffinaderij Curaçao is opgedrongen door Nederland. Nederland creëerde voor de Koninklijke Shell gunstige vestigingvoorwaarden: vrijstellingen van belasting, lage grondprijzen en kwijtschelding van invoerrechten.

Was de start aanvankelijk gebaseerd op een onevenwichtige relatie, al snel werden positieve ontwikkelingen voor Curaçao zichtbaar. Toename van werkgelegenheid, ontwikkeling van verwante industrieën, aantrekking van buitenlandse arbeidskrachten en stijging van het Bruto Nationaal Product waren de positieve gevolgen van de komst van de raffinaderij. Aan de komst van de raffinaderij kleefden ook duidelijke schaduwzijden. Het belangrijkste negatieve gevolg, was dat de eerst op ambacht gerichte economie van Curaçao veranderde in een open mono-economie met een eenzijdige industrie. Dit hield in dat Curaçao economisch afhankelijk werd van een exportproduct: de olie. Duidelijk was dat de kleine eilandstaat hierdoor nog kwetsbaarder was voor schommelingen in de mondiale economie.

De tweede relatie, de verstandhouding tussen de Nederlandse regering en Curaçao heeft van oorsprong een sterk koloniaal karakter. Waar eerst de relatie werd getypeerd door desinteresse, zien we in 1915 met de komst van de Koninklijke Shell een toenadering van Nederland naar de kolonie. De eigenwaarde en het zelfbewustzijn van de kolonie stegen in deze periode omdat Curaçao in economische zin steeds onafhankelijker werd. Dit resulteerde in de totstandkoming van het Statuut der Koninklijke Nederlanden in 1954. Dit Statuut symboliseerde de start van een proces. Dit proces wordt gekenmerkt door een grillige curve waarbij de aanvankelijk gemeenschappelijke droom van onafhankelijkheid niet is uitgekomen. Nederland wilde na 1969 af van alle koloniën en stelde zich in op een snelle dekolonisatie. Curaçao wilde geen totale breuk, maar onderdeel blijven vormen van

het Nederlands Koninkrijk, maar dan wel met meer zelfstandigheid. Sinds 10 oktober is Curaçao officieel een autonoom land binnen het Koninkrijk geworden.

De derde relatie die ik in dit essay heb belicht, heeft een eenzijdig karakter. Het gaat hier om de houding van Nederland jegens de olieraffinaderij op Curaçao vanaf 1915. De voormalige kolonie Curaçao werd in financieel opzicht plotseling interessant voor Nederland toen de deels Nederlandse Koninklijke Shell besloot zich op het eiland te vestigen. De raffinaderij vormde een garantie voor werkgelegenheid en extra inkomsten. Toen de Koninklijke Shell in 1985 besloot te vertrekken en de raffinaderij gesloten dreigde te worden, kwam de Nederlandse regering in actie. Sluiting zou leiden tot crisis in sociaal en economisch opzicht. Gevreesd werd voor een toestroom van migranten uit Curaçao naar Nederland. Met de verkoop van de raffinaderij aan Curaçao werd gekozen voor zekerheid op de korte termijn. Op langere termijn bleek de raffinaderij verschillende nadelen met zich mee te brengen die tot op de dag van vandaag beschikbaar zijn die tot op de dag zichtbaar zijn. Opvallend is dat de aanvankelijk belangstellende, positieve houding van de Nederlandse regering tegenover de raffinaderij is veranderd in een benadering die getypeerd wordt door weggijken en desinteresse. De verouderde raffinaderij is erg milieuvervuilend en ook de gezondheid van de Curaçaose bevolking wordt bedreigd. Nederland ontduikt haar verantwoordelijkheid om maatregelen te nemen en verschuilt zich met juridische argumenten achter het feit dat Curaçao officieel verantwoordelijkheid draagt.

De combinatie van economische afhankelijkheid, een wisselend proces naar zelfstandigheid en enorme financiële consequenties resulteert in een onduidelijk toekomstperspectief voor Curaçao en haar raffinaderij waarbij de mogelijk bestaat dat raffinaderij ook na 2019 blijft voortbestaan

Literatuurlijst

Cypher, J.M., *The Process of Economic Development* (Londen 1997)

Dekker, J.J.H., *Curaçao zonder/met Shell : een bijdrage tot bestudering van demografische, economische en sociale processen in de periode 1900-1929* (Zutphen 1982)

Doel, H.W. van der, en Emmer, P.C., 'De dekolonisatie van Nederland', *Internationale Spectator* 7 (2000)

Hartog, J., *Curaçao: van kolonie tot autonomie* (Aruba 1961)

Jong, Y.de, 'Het lot van Shell-Curaçao: strategie en politiek steekspel tussen Venezuela, Nederland en Shell, *Plataforma* 2 (1985)

Mol, A.P.J. Vliet B.J.M. van, (ed.), *Tussen zandstrand en asfaltmeer: milieubeheer op Curaçao* (Utrecht 1997)

Oostindie, G., *Dromen en littekens : dertig jaar na de Curaçaose revolte, 30 mei 1969* (Amsterdam 1999)

Oostindie, G. en Klinkers, I., *Gedeeld Koninkrijk : de ontmanteling van de Nederlandse Antillen en de vernieuwing van de trans-Atlantische relaties* (Amsterdam 2012)

Oostindie, G. en Klinkers, I., *Het Koninkrijk in de Caraïben : een korte geschiedenis van het Nederlandse dekolonisatiebeleid, 1940-2000* (Amsterdam 2001)

Oostindie, G. en Klinkers, I., *Knellende Koninkrijksbanden : het Nederlandse dekolonisatie beleid in de Caraïben, 1940-2000, deel 1* (Amsterdam 2001)

Römer, René A. 'Ethnicity and Social Change in Curaçao' in Howard Johnson en Karl Watson, *The White Minority in the Caribbean*, (Princeton 1998)

Schrils, J.M.R., *Een democratie in gevaar : een verslag van de situatie op Curaçao tot 1987* (Assen 1990)

Soest, J.van, *Olie als water: de Curaçaose economie in de eerste helft van de twintigste eeuw* (Zutphen, 1977)

Verton, P., *Politieke dynamiek en dekolonisatie : de Nederlandse Antillen tussen de autonomie en de onafhankelijkheid* (Alphen aan den Rijn 1977)

Bronnen

Koninklijke Bibliotheek, 'Verslag van de vijfde samenkomst van Nederlandse en Antilliaanse parlementariërs op de Nederlandse Antillen; verslag van de eerste samenkomst van Nederlandse en Arubaanse parlementariërs op Aruba in het kader van het Parlementair Contactplan (12-25 januari)' <http://www.kb.nl/banners-apis-en-meer/dataservices-apis/staten-generaal-digitaal> (03-04-2014)

Koninklijke Bibliotheek 'Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van hoofdstuk IV (Kabinet voor Nederlands-Antilliaanse en Arubaanse Zaken) voor het jaar 1992' (22-01-1992) <http://www.kb.nl/banners-apis-en-meer/dataservices-apis/staten-generaal-digitaal> (02-07-2014)

Koninklijke Bibliotheek, 'Handelingen Tweede Kamer 1992-1993' (10 december 1992) <http://www.kb.nl/banners-apis-en-meer/dataservices-apis/staten-generaal-digitaal> (03-04-2014)

Koninklijke Bibliotheek, 'Handelingen Tweede Kamer 1992-1993' (22 oktober 1992) <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/document?id=sgd%3A19921993%3A0000814&zoekopdracht%5Bkamer%5D%5B0%5D=Eerste+Kamer&zoekopdracht%5Bkamer%5D> (02-04-2014)

NOS, 'Schikking BP over olieramp Golf' (versie 03-03-2012), <http://nos.nl/artikel/347451-schikking-bp-over-olieramp-golf.html> (24-06-2014)

Overheid.nl, 'Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van het onderdeel Koninkrijksrelaties (IV) voor het jaar 1999', <https://www.overheid.nl/help/official-bekendmakingen/zoeken-in-de-parlementaire-documenten/>, (03-04-2014)

Overheid.nl, Mondelinge vragen van het lid Van Ojik (GroenLinks) aan de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties over de berichtgeving dat Nederland moet ingrijpen bij het milieuschandaal bij de Isla raffinaderij op Curaçao (Zembla, 21 maart 2013) (ingezonden 26 maart 2013) <https://www.overheid.nl/help/official-bekendmakingen/zoeken-in-de-parlementaire-documenten/> (03-07-2014)

Overheid.nl, 'Personele samenwerking tussen Nederland, de Nederlandse Antillen en Aruba' (23-09-1997) <https://zoek.officielebekendmakingen.nl> (04-07-2014)

Rijksoverheid, 'Antwoorden op kamervragen over de door de ISLA raffinaderij veroorzaakte giftige roetwolk' (04-03-2009) <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2009/03/04/antwoorden-op-kamervragen-over-de-door-de-isla-raffinaderij-veroorzaakte-giftige-roetwolk.htm> (02-07-2014);

Rijksoverheid, 'Antwoorden op Kamervragen over de lekkage van benzinedampen bij de ISLA-raffinaderij', (29-04-2011) <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2011/04/29/antwoorden-op-kamervragen-over-de-lekkage-van-benzinedampen-bij-de-isla-raffinaderij.html> (02-07-2014)

Rijksoverheid, 'Toekomstvisie Isla raffinaderij Curaçao' (11-01-2012) <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2012/01/12/toekomstvisie-isla-raffinaderij-curacao.html> (3-07-2014)

Rijksoverheid, 'Antwoorden op kamervragen over de ISLA-raffinaderij op Curaçao' (21-03-2008) <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2008/03/21/antwoorden-op-kamervragen-over-de-isla-raffinaderij-op-curacao.html> (02-04-2014)

Afbeeldingen

Afb. 1 De Joodse begraafplaats Beth Haïm met op de achtergrond de Isla-raffinaderij op Curaçao
Nationaal Archief, Den Haag, Rijksfotoarchief: Fotocollectie van de Poll, 1 oktober 1955, Nederlandse Antillen en Suriname ten tijde van het koninklijk bezoek van koningin Juliana en prins Bernhard in 1955, nummer toegang 2.24.14.02 bestanddeelnummer 252-3239, *licentie*